

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ — Ἀνέκδοτα ἔργα Θεοκλήτου Φαρμακίδου¹.—

ὑπὸ Δημ. Σ. Μπαλάνου.

Ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης εἶναι μία τῶν διαπρεπεστέρων μορφῶν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, μὲ πολυσχιδῆ καὶ καρποφόρον δραῖσιν, ἀναμιχθεὶς ἐνεργῶς εἰς τὸν ἐθνικὸν ἀγῶνα τοῦ 1821 καὶ εἰς τὴν διοίκησιν τῆς ἐλευθερωθείσης πατρίδος καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας. Ἀπὸ τοῦ 1816 μέχρι τοῦ 1819 συνεξέδιδε μετὰ τοῦ Κ. Κοκκινάκη τὸν «Λόγιον Ἑρμῆν» ἐν Βιέννῃ· ἀπὸ τοῦ 1821 ἐξέδιδεν εἰς Ὑδραν τὸ πρῶτον καὶ εἶτα εἰς Καλάμας τὴν πρώτην ἐν Ἑλλάδι ἐντυπον ἔφημερίδα, «Ἑλληνικὴν Σάλπιγγα». Διετέλεσεν ἐπίσης πληρεξούσιος τῆς ἀ' ἐν Ἐπιδαύρῳ ἐθνικῆς συνελεύσεως, μέλος τοῦ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν Ἑλλάδα Ἀρείου Πάγου καὶ τῆς ἐν Ἀργεὶ ἐθνικῆς συνελεύσεως, ἔφορος τῆς παιδείας, καθηγητὴς τῆς θεολογίας ἐν τῇ ἰονίῳ ἀκαδημίᾳ (1823–1825), ἔφημεριδογράφος τῆς διοικήσεως, ἐκδίδων τὴν Γενικὴν ἔφημερίδα τῆς Ἑλλάδος (1825–1827), ἔφορος τῶν ἐν Αἰγίνῃ σχολείων (1832), ἀ' γραμματεὺς τῆς ἱερᾶς συνόδου (1833 κ. ἕ.), διαδραματίσας τὸ κύριον πρόσωπον εἰς τὴν ἀνακήρυξιν τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου (1837 κ. ἕ).

Ὅμιλῶν περὶ τοῦ Θεοκλήτου Φαρμακίδου κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν τοῦ 1933 ἐν τῇ μεγάλῃ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ πανεπιστημίου, ἀφοῦ ἀνέπτυξα τὰ τοῦ βίου καὶ τῆς καθόλου δράσεως, καὶ μάλιστα τῆς συγγραφικῆς τοῦ ἀειμνήστου ἀνδρός, ἔλεγον: «Μικρὸν μετὰ τὴν συγγραφὴν τοῦ περὶ συνοδικοῦ τόμου συγγράμματός του (1852), ὁ Φαρμακίδης ἤρchiσε νὰ συγγράφῃ καὶ ἄλλα σπουδαῖα ἔργα, καὶ δὴ: α) περὶ πάπα καὶ κατὰ τοῦ πρωτείου καὶ τῆς κοσμικῆς αὐτοῦ ἐξουσίας· καὶ β) κατὰ τοῦ καινοφανοῦς δόγματος τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας περὶ ἀσπίλου συλλήψεως τῆς Θεοτόκου. Καίτοι δὲ μετ' ἀόκνου ζήλου εἰργάζετο πρὸς ἀποπεράτωσιν τῶν συγγραφῶν τούτων, τὸ προκεχωρημένον τῆς ἡλικίας του καὶ ὁ μέγας κλονισμὸς τῆς υγείας του... συνετέλεσαν ὥστε νὰ μὴ κατορθώσῃ τὴν ἀποπεράτωσιν τῶν ἔργων τούτων, ὧν δυστυχῶς καὶ τὰ χειρόγραφα ἄγνωστον τί ἀπέγιναν. Ἐν τῇ ἐθνικῇ βιβλιοθήκῃ δὲν ὑπάρχουν. Ὁ σεβαστὸς φίλος ἀκαδημαϊκὸς κ. Δ. Γρ. Καμπούρογλου υπέδειξε τὸν κ. Μιχαὴλ Δ. Καλλιφρονᾶν (ὁ πατὴρ τοῦ ὁποίου ἦτο ἀναδεξιμὸς καὶ κληρονόμος τοῦ Φαρμακίδου), ὡς πιθανὸν κάτοχον τῶν χειρογράφων τούτων. Ὁ

¹ Ἴδε Δ. Σ. Μπαλάνου, Θεόκλητος Φαρμακίδης (1784–1860). Λόγος λεχθεὶς, κατ' ἐντολὴν τῆς πανεπιστημιακῆς συγκλήτου, ἐν τῇ μεγάλῃ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ πανεπιστημίου, τῇ 30 Ἰανουαρίου 1933.

κ. Καλλιφρονᾶς ὅμως ἐβεβαίωσε με ὅτι δὲν ἔχει τοιαῦτα χειρόγραφα, ἐκτὸς ἐπιστολῶν τινων τοῦ Φαρμακίδου πρὸς τὸν πάππον του Μιχαὴλ Καλλιφρονᾶν, περὶ ὧν ἀνεκοίνωσα ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν¹. Ἀλλὰ πρὸ τινος ὁ υἱὸς τοῦ μακαρίτου Μ. Δ. Καλλιφρονᾶ, Ἀγγέλως, δι' ἐπιστολῆς του ἀπὸ 7 Ἰουνίου 1943 καθίστα γνωστὸν εἰς ἐμὲ ὅτι εἰς ἀποθήκην τῆς οἰκίας του εὔρε μέγα κιβώτιον περιέχον χειρόγραφα τοῦ Φαρμακίδου, ὡς καὶ ἔγγραφα καὶ ἔντυπα σχετικὰ πρὸς αὐτόν, ἅτινα λίαν φιλοφρόνως ἔθετεν εἰς τὴν διάθεσίν μου. Ἄσμενος ἀπεδέχθην τὴν προσφορὰν, χάρις εἰς τὴν ὁποίαν ἀνευρέθησαν οὐ μόνον τὰ δύο ἀνωτέρω σημειούμενα ἔργα, ἀλλὰ καὶ πληθὺς ἄλλων, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀποτελεσμένων ἔργων τοῦ Φαρμακίδου, ὡς καὶ πλῆθος πολυτιμοτάτων σημειώσεων, ἐπιστολῶν καὶ ἔγγράφων, διὰ τῶν ὁποίων ὀλοκληροῦται ἡ εἰκὼν περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως τοῦ ἀειμνήστου ἀνδρός.

Τὰ ἀνευρεθέντα χειρόγραφα δύνανται νὰ καταταχθοῦν εἰς διαφόρους τάξεις, καὶ δὴ: α) Εἰς πολεμικὰ συγγράμματα κατὰ τοῦ παπισμοῦ· β) εἰς πολεμικὰ κατὰ τοῦ σοφοῦ ἀρχιμανδρίτου Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἕξ Οἰκονόμων καὶ τῶν ὁμοφρόνων του· γ) εἰς ἀφορῶντα εἰς τὴν διοίκησιν τῆς ἐκκλησίας· δ) εἰς πανεπιστημιακὰ παραδόσεις· ε) εἰς διαφόρους μικροπραγματείας· ς) εἰς μελέτας φιλολογικῶ περιεχομένου· ζ) εἰς σημειώσεις καὶ ἐπιστολάς.

Α'. Πολεμικὰ κατὰ τῆς παπικῆς ἐκκλησίας.

1. *Περὶ πάπα καὶ παπισμοῦ καὶ κατὰ τοῦ πρωτείου καὶ τῆς κοσμικῆς τοῦ πάπα ἐξουσίας.* Εἰς διαφόρους ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου μονογραφίας, μὴ πλήρως κατειργασμένας καὶ εἰς πληθὺν σημειώσεων πραγματεύεται τὸ θέμα τοῦτο. Κεντρικὴ του ἀρχὴ εἶναι ὅτι «ὁ πάπας Ρώμης δὲν ἔλαβε τὸ πρωτεῖον ἐκ θεοῦ τινὸς δικαίου οὔτε διὰ τὸν ἀπόστολον Πέτρον, ὅστις οὐδέποτε ἐγένετο ἐπίσκοπος Ρώμης οὔτε διάδοχον αὐτοῦ ἀνέδειξεν εἰς τὴν ἐπισκοπὴν τῆς Ρώμης, ἀλλὰ διὰ τὸ εἶναι (τότε) τὴν Ρώμην μητροπόλιν τῆς αὐτοκρατορίας. Ἄλλως ὅ,τι τυχὸν ἐδόθη προσωπικῶς εἰς τὸν Πέτρον διὰ τὰ προσωπικά του προσόντα δὲν μεταδίδεται εἰς ἕτερον διαδοχικῶ δικαιώματι».

2. Ἐπειδὴ δ' ὡς γνωστὸν οἱ πάπαι τὰς ἀξιώσεις των ἐστήριζον ἐπὶ τῆς διαδοχῆς τοῦ Πέτρου, ὁ Φαρμακίδης ἔγραψε μακροτάτην πραγματείαν, ὑπὸ τὸν τίτλον: «Ὁποῖος ὁ Πέτρος μετὰ τὴν ἀνάληψιν τοῦ Χριστοῦ καὶ περὶ τῆς πορείας τοῦ Πέτρου εἰς Ρώμην». Εἰς τὴν χειρόγραφον μακροτάτην πραγματείαν ταύτην καὶ εἰς πληθὺν σχετικῶν σημειωμάτων, ὁ Φαρμακίδης ἀποκρούει τὴν δόξαν τῆς

¹ Ἴδε Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 9 Μαρτίου 1933.

δυτικῆς ἐκκλησίας, καθ' ἣν δῆθεν ὁ Πέτρος ἔδρασεν ἐν Ρώμῃ, ὡς ἐπίσκοπος αὐτῆς ἐπὶ 25 ἔτη. Ἀποκρούων ὅμως συγχρόνως τὴν προτεσταντικὴν γνώμην καθ' ἣν «οὐδέποτε» ἐπορεύθη εἰς Ρώμην, συμμερίζεται τὸ ὑπὸ τοῦ Ὁριγένους λεγόμενον, καθ' ὃ «ἐπὶ τέλος τοῦ βίου αὐτοῦ, γενόμενος ἐν Ρώμῃ, ἀνεσκολοπίσθη», χωρὶς ὅμως νὰ ἐξηγήσῃ θεμελιωτῆς τῆς ἐν αὐτῇ ἐκκλησίας οὐδ' ἐπίσκοπος ταύτης καὶ δὴ ἐπὶ 25 ἔτη.

3. Κατὰ τοῦ δόγματος τῆς ἀσπίλου συλλήψεως τῆς Θεοτόκου. Χειρόγραφον εἰς διπλοῦν ἔξ 116 μεγάλων σελίδων, ἔτοιμον σχεδὸν πρὸς τύπωσιν, μετὰ πλήθους σχετικῶν σημειώσεων. Μετὰ ἱστορικὴν ἔκθεσιν περὶ τῆς διαμορφώσεως τῆς διδασκαλίας ταύτης, ἀντικρούει ταύτην ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἁγίας Γραφῆς καὶ τῆς ἱερᾶς παραδόσεως. Τὸ δόγμα τοῦτο, ὅπερ ἐθεσπίσθη τὸ 1854 ὑπὸ τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας, ἥτις, ὡς λέγει, «μετεβλήθη εἰς παπικὴν», ἀποτελεῖ ἀσύγγνωστον καινοτομίαν, ἐπινόηθεισαν τὸ πρῶτον, περὶ τὸ 1140, «εἰς τὰς νοδὸς κενὰς κεφαλὰς κανονικῶν τινων κληρικῶν τῆς ἐν Λουγδούνῳ τῆς Γαλλίας ἐκκλησίας· ἀντίκειται δὲ προφανέστατα ταῖς ἱεραῖς γραφαῖς, καὶ ὅτι ἀντίκειται αὐταῖς πρέπει νὰ ἐκσυρίττηται παρὰ παντὸς ἀληθινοῦ Χριστιανοῦ». Ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία οὐδέποτε ἐδίδαξεν ὅτι «ἡ Θεοτόκος ἐξαιρεῖται ἀπὸ τοῦ σπίλου τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, διότι συνελήφθη κατὰ τοὺς κοινοὺς τῆς φύσεως νόμους, καὶ πᾶς ὁ ἐκ συλλήψεως ἄνδρὸς καὶ γυναικὸς ἔνοχος τῷ προπατορικῷ ἁμαρτήματι. Ὡς κοινὸς ὁ θάνατος οὕτω καὶ ἡ ἁμαρτία. Μόνον τῷ Χριστῷ ἀποδίδωσιν ἡ θεία Γραφή τὸ πρὸνόμιον καὶ προτέρημα τῆς ἄνευ ἁμαρτίας συλλήψεως». Ὅτι δέ, ὡς λέγει, ἡ ἐκκλησία μας, ἐορτάζουσα τὴν 9' Δεκεμβρίου τὴν ἐορτὴν τῆς συλλήψεως τῆς ἁγίας Ἄννης, ἐννοεῖ ταύτην ἐν σαρκικῇ ἐννοίᾳ καὶ ὄχι ἄσπilon, φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι τὰ γενέθλια τῆς Θεοτόκου ὥρισε 9 μῆνας βραδύτερον, ἤτοι τὴν 9ην Σεπτεμβρίου. Ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία ὀρθῶς φρονεῖ καὶ δοξάζει ὅτι «εἶναι ἱκανὰ εἰς σωτηρίαν ὅσα ἔχει καὶ φυλάττει ἀρχαῖα δόγματα καὶ μυστήρια· ὅθεν θεωρεῖ πάντη περιττὴν πᾶσαν προσθήκην νέου δόγματος καὶ μυστηρίου. . . Μεταβολαὶ εἶναι συγχωρηταὶ μόνον εἰς ἐπουσιώδη οὐχὶ δὲ καὶ εἰς τὰ οὐσιώδη, ὅποια τὰ δόγματα καὶ μυστήρια. Ἄν ἐπιτραπῇ καὶ κατὰ ταῦτα μεταβολὴ ποῦ θέλει καταστήσει τὸ πρᾶγμα; Παράδειγμα ζῶν ὁ προτεσταντισμὸς καὶ μάλιστα ὁ ἐν Γερμανίᾳ· οὗτος πᾶν ἄλλο εἶναι πλέον ἢ Χριστιανισμὸς».

**Β'. Πολεμικά κατὰ Κωνσταντίνου Οικονόμου τοῦ ἐξ Οικονόμων
καὶ τῶν ὁμοφρόνων του¹.**

1. Ἐν πρώτοις ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς μεταφράσεως τῆς ἁγίας Γραφῆς εἰς τὴν νεοελληνικὴν, καθ' ἣς εἶχε κηρυχθῆ ὁ Κωνσταντῖνος Οικονόμος, ὁ ὁποῖος ἐθεώρει τὴν μετάφρασιν τῶν Ο' ὡς θεόπνευστον, ἔγραψεν ὁ Φαρμακίδης, ἐκτὸς τῶν ἤδη δημοσιευθεισῶν, τὰς ἐξῆς ἀνεκδότους ἐργασίας :

α) *Περὶ τῆς τῶν Ο' μεταφράσεως.*

β) *Περὶ τοῦ ἐπὶ τοῦ Ὁριγένους κειμένου τῆς μεταφράσεως τῶν Ο'.*

γ) *Περὶ τοῦ κειμένου τῶν Ο' μετὰ τὰ ἐξαπλᾶ τοῦ Ὁριγένους.* Εἰς τὴν μακρὰν ταύτην πραγματείαν ὁ Φαρμακίδης μ. ἄ. ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ἄλ. Στουρτζας εἶναι ὁ κύριος συγγραφεὺς τοῦ περὶ τῶν Ο' τετρατόμου συγσυγγράμματος τοῦ Οικονόμου. Λέγει δὲ ὅτι «ὅστις εἶπει ὅτι ἡ ἐκ τοῦ ἑβραϊκοῦ εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν μετάφρασις τῶν συγκροτούντων τὴν Π. Διαθήκης βιβλίων . . . ἐγένετο κατ' ἔμπνευσιν θεῖαν, αὐτὸς πάσχει τῷ ὄντι εἰς τὸν ἐγκέφαλον καὶ ἔχει ἀνάγκην ἑλλεβόρου καὶ ὄχι ἐν μικρᾷ δόσει . . . Ἐν πολλοῖς δὲν διαφέρει κατ' οὐδὲν ἡ μετάφρασις αὕτη ἀπὸ τῶν ποιημάτων τοῦ Ἐξαρχοπούλου».

δ) *Ἀντίκρουσις φυλλάδιον τοῦ ἱατροῦ Στεφάνου Καραθεοδωρῆ, ἐκδοθέντος ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ 1840, ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἐπιστάσια κριτικὴ εἰς ἱερὸν τι λόγιον», σκοπὸς τοῦ ὁποῖου «ἡ ἔρευνα περὶ τῆς ἀληθοῦς ἀναγνώσεως τοῦ παρ' Ἰουδαίους κειμένου τοῦ κερ. ξγ' τοῦ προφήτου Ἡσαΐου». Ὁ Φαρμακίδης χαρακτηρίζει τὸ φυλλάδιον τοῦτο, δι' οὗ ὁ Καραθεοδωρῆς τὸν κατήγγρει ὡς κακῶς παραστήσαντα τὴν ρωσικὴν ἐκκλησίαν ὡς μὴ θεωροῦσαν θεόπνευστον τὴν μετάφρασιν τῶν Ο', ὡς «μικρὸν κατὰ τὴν ὕλην, μέγα ὅμως κατὰ τὴν κακίαν καὶ κακοήθειαν, ἀνοησίαν, ἀσυλλογισίαν, ἀκρισίαν καὶ ἀδιακρισίαν».*

ε) *Περὶ τῶν ἐπιγραφῶν τῶν ψαλμῶν.*

ς) *Περὶ τοῦ ἑβραϊκοῦ κειμένου.*

ζ) *Παραδείγματα ἐκ τῆς Καινῆς Διαθήκης περὶ τῆς διαφθορᾶς τοῦ ἑβραϊκοῦ κειμένου τῆς Π. Διαθήκης.*

η) *Περὶ τῶν αὐτογράφων.*

θ) *Περὶ Ἱερωνύμου (μεταφράσαντος τὴν ἁγίαν Γραφήν λατινιστί).*

ι) *Περὶ ἐρεύνης τῶν θεῶν γραφῶν*· μακρὰ πραγματεία μετὰ πλήθους σημειώσεων, ἐνθα πραγματεύεται περὶ τῆς ἀνάγκης, τῆς ὀφελείας καὶ τοῦ τρόπου τῆς ἀναγνώσεως τῶν θεῶν γραφῶν.

¹) Περὶ Κωνστ. Οικονόμου πρβλ. ἄρθρον μου ἐν Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλ. 18,759-761, ἀνατυπῶθὲν καὶ εἰς τεύχος (1932).

ια') *Περὶ τῆς γλώσσης τῆς παλαιᾶς καὶ νέας Διαθήκης.*

ιβ') *Περὶ τῆς ἑβραϊκῆς γλώσσης.*

ιγ') *Περὶ τοῦ ἐν ταῖς Γραφαῖς νοῦ καὶ τῆς ὀρθῆς αὐτοῦ ἐρμηνείας.*

ιδ') *Περὶ τοῦ ὀνόματος νεοελληνικῆ γλῶσσα (λέγει ὅτι ὁ πρῶτος μεταχειρισθεὶς τὸν ὄρον τοῦτον Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ἔκαμε κακὴν χρῆσιν αὐτοῦ).*

ιε') *Περὶ γλώσσης.* Ἄξια ἰδιαιτέρας μνείας πραγματεία, τῆς ὁποίας παραθέτομεν περικοπὰς τινὰς χαρακτηριστικὰς: «Τὸ περὶ γλώσσης ζήτημα ἔβασανίσθη τόσον πολὺ ὥστε θεωρεῖται ἤδη ὡς λελυμένον. Εἴμεθα Ἕλληνες καὶ ἡ γλῶσσά μας εἶναι ἡ ἑλληνικὴ . . . Ὅτι ἡ γλῶσσα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ὑπάρχει μία, ἀφ' ὅτου αὐτὸ ὑπάρχει ἕως σήμερον, περὶ τούτου οὔτε ἀμφιβάλλει τις οὔτε ἀντιλέγει. Ἄλλ' ἂν καὶ ὑπάρχῃ μία, ἔλαβεν ὅμως διαφόρους μεταβολὰς κατὰ διαφόρους ἐποχάς, ἕως οὗ καταντήσῃ εἰς ἣν εὐρίσκεται τὴν σήμερον κατάστασιν . . . Ἄν καὶ μία ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἄλλη ἡ παλαιὰ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἄλλη ἡ τὴν ὁποίαν λαλοῦμεν τὴν σήμερον. Ἐκεῖνη εἶναι νεκρὰ καὶ αὐτὴ ζῆ εἰς τὸ ἔθνος· καὶ ὅστις φαντάζεται ὅτι ἡ νεκρὰ δύναται νὰ ἀναστηθῆ καὶ νὰ γενῆ πάλιν γλῶσσα ὀλοκλήρου τοῦ ἔθνους φαντάζεται ἀδύνατα. Τίς ὁ σκοπὸς τοῦ γράφοντος; ἡ ὠφέλεια ἐκείνου διὰ τὸν ὁποῖον γράφει τις· ἀλλ' ὅταν ἐκεῖνος δὲν καταλαμβάνῃ τὰ γεγραμμένα, δὲν λαμβάνει ἕξ αὐτῶν καμμίαν ὠφέλειαν . . . Ἄλλ' ἦτον καιρὸς καθ' ὃν οἱ λόγοι ἐδόξαζον ὅτι ἡμάρτανε μεγάλως ὅστις συγκατέβαινεν εἰς τὸ νὰ γράφῃ εἰς τὴν ὁποίαν ἐλάλει γλῶσσαν· ἀλλ' ὅτι ἡ ἐσφαλμένη αὕτη δόξα ἔβλαψε καιρίως τὸ ἔθνος, περὶ τούτου δὲν εἶναι καμμία ἀμφιβολία . . . Πρέπει νὰ γράφωμεν εἰς ἣν λαλοῦμεν γλῶσσαν, ἐὰν θέλωμεν νὰ γενώμεθα καταληπτοὶ καὶ ἐπομένως ὠφέλιμοι. Ἐκαστος αἰὼν ἔχει τὴν ἐπιδημικὴν του ἀσθένειαν· ἡ ἐπιδημία εἰς τοὺς Ἕλληνας κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα ἦτο τὸ νὰ γράφωμεν εἰς τὴν παλαιὰν ἑλληνικὴν γλῶσσαν . . . Ἡ γλῶσσα τὴν ὁποίαν καὶ σήμερον λαλοῦμεν εἶναι ἑλληνικὴ, ἀλλ' ἑλληνικὴ τοιαύτη ὁποίαν τὴν κατέστησεν ὁ χρόνος καὶ αἱ περιστάσεις τοῦ ἔθνους. Τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος δὲν ἐξηλείφθη, ἄρα καὶ ἡ γλῶσσά του· μετεβλήθη ὅμως . . . ἀλλ' ἐὰν δὲν εἶναι αὐτὴ ἡ ἀρχαία, εἶναι ἄρα νέα, εἶναι θυγάτηρ ἐκείνης . . . Διατὶ λοιπὸν ἔπρεπεν ὁ ἑλληνικὸς λαός, ἀφοῦ ἔπαυσε νὰ ὁμιλῆ τὴν γλῶσσαν τῶν προγόνων του, νὰ μένῃ στερημένος τῆς ἀναγνώσεως τῶν ἱερῶν Γραφῶν δι' ἔλλειψιν μεταφράσεως αὐτῶν εἰς τὴν μητρικὴν του γλῶσσαν;». Πᾶσαι αὗται αἰ εἰς τὸ κείμενον καὶ τὴν μετάφρασιν τῶν ἁγίων Γραφῶν ἀναφερόμεναι πραγματεῖαι ἀποτελοῦν προφανῶς τμήματα ἐνιαίου συγγράμματος, τὸ ὁποῖον ἐνδεχομένως ἐσκέπτετο νὰ ἀπαρτίσῃ περὶ τοῦ κειμένου καὶ τῆς μεταφράσεως τῶν ἁγίων Γραφῶν.

Κατὰ οἰκονομείων ἀπόψεων εἶναι καὶ ἐξῆς ἀνέκδοτοι μελέται:

2. *Περὶ τοῦ συνοδικοῦ τόμου.* Μακροτάτη, πλήρης ἀντίκρουσις τῶν ἐν τῷ Αἰῶνι τοῦ 1852 καὶ ἐν φυλλαδίῳ γραφέντων ἐναντίον τοῦ συγγράμματός του «ὁ συνοδικὸς τόμος ἢ περὶ ἀληθείας» (1852). Ἐπιτίθεται ἰδίως κατὰ τοῦ «προδώσαντος τὰς προτέρας του ἀρχάς, ἂν ποτε εἶχεν ἀρχάς» Νεοφύτου Βάμβα, κατὰ τοῦ ποιητοῦ Παναγιώτου Σούτσου, ὅστις «ἐνόμισεν ὅτι καθὼς στιχοπλαστεῖ οὕτω δύναται νὰ γράψῃ καὶ λογικῶς», καὶ μάλιστα κατὰ «τοῦ ἔχοντος πλοῦτον κακίας καὶ βλακείας» Γεωργίου Α. Μαυροκορδάτου.

3. *Κιτορικὸν Μεγάλου Σπηλαίου.* Ὡς γνωστόν, ὅταν ὁ ἀείμνηστος Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων ἐξέδωκε τὸ «Κιτορικὸν ἢ προσκυνητήριον τῆς ἱερᾶς καὶ βασιλικῆς μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου» (Ἀθῆναι 1840), ὁ Θ. Φαρμακίδης, αἰ μετὰ τοῦ Οἰκονόμου σχέσεις τοῦ ὁποίου ἦσαν λίαν τεταμέναι, δι' ἀναφορᾶς του πρὸς τὴν ἱ. σύνοδον ἀπὸ 12 Ἰουλίου 1940 ἐχαράκτηριζε τὸν Οἰκονόμον ὡς «ἀπάντων τῶν αἵρετικῶν χειρότερον», κυρίως διότι ἐν τῷ συγγράμματι τούτῳ ἐχαράκτηριζε τὴν Θεοτόκον «ἀνύμφευτον νύμφην τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς» καὶ «ἐξαίρετον κατοικίαν τῆς ὁμοουσίου καὶ παντατίου Τριάδος». Ἡ ἱ. σύνοδος ὅμως δι' ἐγγράφου της ἀπὸ 22 Ἰουλίου 1940 ἀπήλλαξε μὲν τὸν Οἰκονόμον πάσης κατηγορίας, κατήγγειλε δὲ τὸν Φαρμακίδην ὡς «ὑποπεσόντα εἰς βλασφημίαν καὶ γενόμενον παραίτιον σκανδάλου εἰς ἅπαν τὸ πλήρωμα τῶν ὀρθοδόξων» καὶ καταφεύγοντα εἰς «εὐρεσιολογίας ἐξαπατώσας τοὺς ἀπλουστέρους». Εἰς ἀπάντησιν τῶν κατηγοριῶν τούτων τῆς Συνόδου ἔγραψεν ὁ Φαρμακίδης τὴν ἐν χειρογράφῳ διασωθεῖσαν μακροτάτην πραγματείαν του ταύτην, ἐν ἣ ὑπεραμύνεται τῶν ἀπόψεών του καὶ ἀποκρούει, εἰς ὕψος ζωηρόν, τὰ ὑπὸ τοῦ Οἰκονόμου καὶ τῆς Συνόδου λεχθέντα. Ἐπειδὴ ὁ Οἰκονόμος καὶ ἡ Σύνοδος ἐζήτησαν νὰ στηρίξουν τὴν ὀρθότητα τῶν ὡς ἄνω ἐκφράσεων περὶ τῆς Θεοτόκου εἰς ῥήσεις ὑμνογράφων, ὁ Φαρμακίδης παρατηρεῖ ὅτι «εἰς ἀπόδειξιν τοιούτων ἀντικειμένων ἀπαιτοῦνται ἄλλαι ἢ μαρτυρίαι ὑμνογράφων» καὶ ἐπικαλεῖται πρὸς τοῦτο μαρτυρίαν αὐτῆς τῆς Συνόδου Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ὁποία, ὅταν ὁ Κ. Οἰκονόμος προσεκλήθη εἰς ἀπολογία καὶ ἀτυχῆ του φράσιν περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ ἔφερον οὗτος μαρτυρίαν ὑπὲρ αὐτῆς ἐξ ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων, ἡ ἱ. σύνοδος ἀπεφάνθη ὅτι «τὰ ἄσματα ἀνέχεται μὲν ἡ ἐκκλησία, δὲν ἀποδέχεται δὲ καὶ εἰς μαρτυρίαν διότι οἱ ἄσματογράφοι παρεκτρέπονται ἐν πολλοῖς τοῦ ὀρθοῦ, ἀπὸ ἐνθουσιασμοῦ φερόμενοι». Ἐπάγεται δέ: «Δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι οἱ ἅγιοι συνοδικοὶ παρεπίσθησαν ἐξ ἀγνοίας καὶ ἀμαθείας» καὶ ὅτι ἄλλος ἔγραψεν, αὐτοὶ δ' ἀπλῶς ὑπέγραψαν. Εἶτα προβαίνει εἰς κριτικὴν τῶν ἐν τῷ Κιτορικῷ τοῦ Οἰκονόμου ἐκπιθεμένων καὶ πραγματεύεται περὶ τῆς ἱερᾶς χωρογραφίας τοῦ μοναστηρίου, περὶ τῶν κωδίκων τοῦ εὐαγγελίου εἰς Ἀχαΐαν, περὶ ἀχειροποιήτων εἰ-

κόνων Χριστοῦ καὶ Θεοτόκου, περὶ ὧν γίνεται τὸ πρῶτον λόγος ἀπὸ τοῦ ε' αἰῶνος, περὶ τῆς ἐν τῷ Μεγάλῳ Σπηλαίῳ εἰκόνος τῆς Θεοτόκου, ἣτις κακῶς ἀποδίδεται εἰς τὸν εὐαγγελιστὴν Λουκᾶν ὡς παρατηρεῖ «ὅταν λέγη τις ὅτι ἡ ἐν Μεγάλῳ Σπηλαίῳ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου δὲν εἶναι ἔργον τοῦ εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ δὲν ἀφαιρεῖ διὰ τούτου τὴν ἀγιότητα καὶ θαυματουργικὴν αὐτῆς χάριν. Ὅστις δῆποτε καὶ ἂν εἶναι ὁ τεχνίτης ἡ εἰκὼν εἶναι πάντοτε τῆς Θεοτόκου, καὶ ὁ Θεὸς ἐνεργεῖ δι' αὐτῆς εἰς τοὺς εὐλαβεῖς Χριστιανούς, καὶ ὅχι ὁ τεχνίτης». Ἄλλως τε, ἐρωτᾷ: «ἡ εἰκὼν τελεῖ τὰ θαύματα ἢ τὸ εἰκονιζόμενον πρόσωπον; Καὶ ἡ Θεοτόκος δὲν ἠδύνατο νὰ θαυματουργήσῃ καὶ ἐν τῇ πατριδί τοῦ πάσχοντος; μόνον διὰ τῆς Σπηλαιωτίσεως εἰκόνος ἐτέλει θαύματα ἡ Θεομήτωρ;».

4. *Περὶ ὄρκου.* Ἀνεκδοτὸς ἀπάντησις εἰς τὴν ἐγκύκλιον ἐπιστολήν, τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1849, δι' ἧς κατεδικάζετο ἡ περὶ ὄρκου φαρμακίδειος ἄποψις.

Ἡ ἐγκύκλιος αὕτη ἐδημοσιεύθη εἰς τὸν Αἰῶνα τοῦ 1849 (ἀρ. φύλ. 1070) ἡ ἀπάντησις εἶναι εἰς δριμύτατον ὕφος. Σχετικαὶ σημειώσεις περιεσώθησαν εἰς τὸν αὐτὸν φάκελον, ὡς καὶ φύλλα τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ 1849 ὑποστηρίζοντα τὴν φαρμακίδειον ἄποψιν, καθ' ἣν δὲν ἀπαγορεύεται ἀπολύτως ὁ ὄρκος, ἀλλ' ἡ κακὴ χρῆσις αὐτοῦ.

5. Ἐσώθη καὶ χειρόγραφον, ὑπὸ τὸν τίτλον Ἀντιπάντησις εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ πρεσβυτέρου Οἰκονόμου Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων ἐπίκρισιν τοῦ Ν. Βάμβρα. Ἡ μελέτη αὕτη ἔχει ἐκδοθῆ τύποις τὸ 1840, ἀλλὰ δὲν κατώρθωσα νὰ εἶρω οὐδὲν ἀντίτυπον ταύτης. (Πρβλ. μελέτην περὶ Φαρμακίδου σ. 55).

Γ'. Σχετικὰς πρὸς τὴν διοίκησιν τῆς Ἐκκλησίας ὁ Φαρμακίδης κατέλιπε τὰς ἐξῆς ἀνεκδότους πραγματείας:

1. *Σχέσις ἐκκλησίας καὶ πολιτείας ἐν Βυζαντίῳ.* Τὸ κείμενον δὲν εἶναι πλήρες· ἐπιπροσθέτως πολλὰ σημειώσεις. Περὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος ἐν Φαρμακιδεῖῳ, Συνοδικῷ Τόμῳ σ. 313-399.

2. *Περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ ἀυξήσεως τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.* (πλήρες).

3. *Σύστασις, διοργανώσεις καὶ διοικήσις τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας* (μὲ πληθὺν σημειώσεων).

4. *Ἐπίσκοποι - πρεσβύτεροι* (πῶς βαθμηδὸν διεκρίθησαν οἱ ἰδίοι κατ' ἀρχὰς ταυτόσημοι ὄροι).

5. *Περὶ τοῦ διοργανισμοῦ τῆς ἐκκλησίας τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος.*

6. *Περὶ τοῦ τρόπου ἐκλογῆς τοῦ πατριάρχου.*

7. *Κατὰ τοῦ μητροπολίτου Δέρκων, δείραντος διάκονον. («Ὁ διάκονος δὲν εἶναι ὑπηρέτης τοῦ ἐπισκόπου, ἀλλὰ τῆς ἐκκλησίας, διάκονος ἐπὶ τῶν μυστηρίων»).*

Δ'. *Χειρόγραφα πανεπιστημιακῶν του παραδόσεων.*

1. *Παραδόσεις δογματικῆς.* Πρόκειται περὶ μὴ τελείως κατειργασμένων παραδόσεων του τῆς δογματικῆς ἐν τῇ ἰονίῳ ἀκαδημίᾳ τῆς Κερκύρας, κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸν ἔτος 1824 - 1825. Εἰς τὸ λίαν ἐκτενὲς χειρόγραφον τοῦτο ἐκθέτει τὸ δογματικὸν σύστημα τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας (προλεγόμενα εἰς τὴν Θεολογίαν, περὶ θεολογίας, ἁγίας Γραφῆς, ἱερᾶς παραδόσεως, Θεοῦ, κόσμου, χάριτος, χριστολογίας, σωτηρολογίας, μυστηρίων, ἐσχάτων). Τὴν ἁγίαν Γραφὴν ἀπεκδέχεται ὡς τὴν «μόνην ἀρχὴν τῆς θεολογίας, μόνον κανόνα καὶ γνώμονα τῆς ἀληθείας, τελείαν καὶ πλήρη, περιέχουσαν πάντα τὰ πρὸς τὴν πίστιν καὶ τὰ ἥθη ἀναγκαῖα». Ἡ ἱερὰ παράδοσις ἔχει κυρίως ἐρμηνευτικὴν ἀξίαν τῆς ἁγίας Γραφῆς, ἣν διασαφηνίζει πάντως ὅμως, λέγει «δὲν ὑπάρχουσι δόγματα τῆς πίστεως καὶ παραγγέλματα τῶν ἡθῶν... τὰ ὅποια δὲν περιέχονται εἰς τὴν ἁγίαν Γραφὴν εἴτε ρητῶς εἴτε διανοητικῶς». Βοηθήματα εἶχε τὰ πατερικὰ συγγράμματα καὶ μάλιστα τὸν Ἰωάννην Δαμασκηνόν, ἐκ δὲ τῶν νεωτέρων ἰδίως τὸν ρῶσον Προκοποβίκιον († 1736), ἐφόσον, ὡς λέγει, τὰ ὑπ' αὐτοῦ λεγόμενα «δὲν παρεξετρέποντο ἀπὸ τῶν ὀρθῶν τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας δογμάτων». Μετὰ τὴν ἐξέτασιν ἐκάστου δόγματος φέρει ὑπὸ τὸν τίτλον «πολεμικὸν» τὰς σχετικὰς ἐνστάσεις, ἃς ἀντικρούει. Πολλαχοῦ ἀντικρούει παπικὰς καὶ προτεσταντικὰς ἀντιλήψεις.

Παραδόσεις ἐγκυκλοπαιδείας τῆς θεολογίας, γραφεῖσαι τὸ θέρος τοῦ 1844 καὶ γενόμεναι εἰς τὸ πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, ὡς ρητῶς ἀναφέρεται κατὰ τὸ πανεπιστημιακὸν ἔτος 1844 - 45, ἐξ οὗ καταφαίνεται πόσον δίκαιον εἶχον ἀντικρούσας τὴν γνώμην τῶν ἰσχυριζομένων ὅτι οὐδέποτε ἐδίδαξεν ὁ Φαρμακίδης ¹⁾. Προλογιζόμενος ὁ Φαρμακίδης συνιστᾷ εἰς τοὺς ἀκροατάς του νὰ μὴ ἀκούουν ἄλλα παρ' αὐτοῦ καὶ ἄλλα νὰ λέγουν ἐκτὸς τοῦ ἀκροατηρίου. «Εὐλόγον, λέγει, ἔκρινα νὰ σᾶς κάμω τὴν φιλικὴν ταύτην παρατήρησιν, διότι γνωρίζω ὅτι ὑπάρχουσιν ἄνθρωποι, οἱ ὅποιοι μικρὰν ἀφορμὴν ζητοῦσιν εἰς τὸ νὰ διασύρωσι τὸ ὄνομά μου. Τῆς κακοηθείας ταύτης ἡ ἰδέα μὲ ἐμπόδιζεν ἕως σήμερον ἀπὸ τοῦ ν' ἀναβῶ εἰς τὴν καθέδραν ταύτην... Εὐχόμαι νὰ μὴν εὐρεθῇ κανεὶς ἐξ ὑμῶν ὄχι προδοτικῆς, διότι δὲν θέλει ἔχει τι νὰ προδώσῃ, ἀλλὰ διάβολος μεταπλάτων, παρεξη-

¹ Δ. Σ. Μπαλάνου, Θεόκλητος Φαρμακίδης ἔ. ἀ. σ. 40 σημ. 5. - Τοῦ αὐτοῦ, Ἑκατονταετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς (1837 - 1937) σ. 6.

γῶν καὶ διαστρέφων τὴν ἀλήθειαν εἰς ψεῦδος». Τὰ κυριώτερα κεφάλαια εἶναι : Περὶ τοῦ τέλους τοῦ ἀνθρώπου, θρησκείας, ἀποκαλύψεως, θεολογίας, περὶ τῶν ἀναγκαίων εἰς τὴν σπουδὴν τῆς θεολογίας προπαιδευτικῶν καὶ βοηθητικῶν ἐπιστημῶν (φιλολογία, φιλοσοφία, μεταφυσική, ἠθική, ἱστορία) καὶ τέλος εἰδικῶς περὶ ἐξηγητικῆς θεολογίας· εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο ἐξετάζει πρῶτον περὶ ἀπολογητικῆς, δι' ἧς, ὡς λέγει, ἀποδεικνύεται τὸ θεῖον κῦρος καὶ ἡ θεία ἀρχή, ἡ θεία πηγὴ τῆς χριστιανικῆς διδαχῆς, καὶ εἶτα περὶ ἱστορίας τοῦ κανόνος, κριτικῆς, ἱεραῆς φιλολογίας, κανόνων ἐρμηνευτικῆς. «Καὶ ἐδῶ λαμβάνουσι πέρας ὅσα εἰχομεν νὰ εἰπῶμεν περὶ τῶν εἰς τὴν ἐξηγητικὴν θεολογίαν ἀνηκουσῶν ἐπιστημῶν». Τὸ ἔργον εἶναι ἡμιτελές. Δὲν ἐξετάζονται οἱ λοιποὶ θεολογικοὶ κλάδοι.

κε') *Ανάφοροι μικροπραγματεῖαι*, ἐν αἷς : Περὶ ἐκκλησιῶν¹· περὶ ἑξορκισμοῦ²· περὶ βρυκολάκων³· ἡ κακία ἐλεγχόμενη ὑπὸ τῆς θείας προνοίας⁴. Ἐπίκρισις εἰς εἰς τὸν β' κυδωνιακὸν λόγον τοῦ Κ. Οἰκονόμου. Προσλαλιὰ κατὰ τὴν ἀνάληψιν τῶν καθηκόντων του ὡς ἐφόρου τῶν ἐν Αἰγίνῃ ἐθνικῶν παιδευτικῶν καταστημάτων, τὸ 1832. Περὶ Σίμωνος μάγου. Σχέδιον πονήματος συγγραφευμένου εἰς Θεὸς θέλοι⁵.

Ἐπίσης διεσώθησαν μὴ πλήρως ἀποτελεσμέναι πραγματεῖαι ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἰσραήλ, τὸν βίον τοῦ Ἰησοῦ, τῶν ἀποστόλων καὶ τοὺς διωγμούς.

Περιεσώθη ἐπίσης μέγα πλῆθος σημειώσεων. Αἱ σημειώσεις αὗται περιέχουν τίτλους, παραπομπὰς ἢ καὶ ἀντίγραφα περικοπῶν συγγραμμάτων, κλασικῶν, πατερικῶν ἢ νεωτέρων θεολογικῶν, ἀναγνωσθέντων παρ' αὐτοῦ, ὡς καὶ κρίσεις ἐπ' αὐτῶν, γενικωτέρας κρίσεις καὶ σκέψεις του ἐπὶ διαφόρων θεμάτων, καὶ μάλιστα σχετικῶς πρὸς τὸ παπικὸν πρωτεῖον, τὸ δόγμα τῆς ἀσπίλου συλλήψεως, τὰς μεταφράσεις τῆς ἁγίας Γραφῆς, τὰς νηστείας, τὰς εἰκόνας, τὸν μοναχικὸν βίον, ὃν οὐδόλως ἐξετίμα, τὴν διοίκησιν, τὰ ἔθιμα καὶ τοὺς κανόνας τῆς ἐκκλησίας καὶ τὴν ἱστορίαν αὐτῆς καθόλου.

¹) Πότε ἤρχισαν νὰ κτίζωνται ἀρχικῆ τῶν μορφῆ, ὅποια ἔγιναν μετέπειτα, πόσαι καταχρήσεις συνέβησαν, θυσιαστήριον, ἐγκαίτια ναοῦ. Συμπέρασμα : «Καὶ ἐν Αἰγίνῃ εὐρίσκονται περισσότερα ἐκκλησιαί διεσπαρμέναι ἢ οἰκίαι, καὶ ἐνῶ ὁ ἐπίσκοπος αὐτῆς, πειθόμενος εἰς τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κανόνας, ἔπρεπε νὰ καταστρέψῃ ὅλας τὰς περιττάς, αὐτὸς συγχωρεῖ νὰ κτίζωνται νέαι».

²) «Οὔτε παρὰ τοῦ Χριστοῦ οὔτε παρὰ τῶν ἀποστόλων παραγγέλλεται, καὶ εἶναι ἀνθρώπινον ἐπινόημα».

³) Ἐκ τοῦ γαλλικοῦ μεταφρασθὲν πρὸς καταπολέμησιν τῆς δεισιδαιμονίας.

⁴) «Ἱστορία ἀληθῆς καὶ παράδοξος».

⁵) Κατὰ τὸ διάγραμμα εἰς τὸ α' μέρος θὰ ἐξητάζετο τὸ δογματικὸν σύστημα, εἰς τὸ β' τὸ ἠθικὸν καὶ εἰς τὸ γ' περὶ ἔθιμων.

Θὰ ἦτο ἐνδιαφέρον ἐὰν ἐκ τῶν σημειώσεων τούτων ἀπηρτίζετο ἀπάνθισμα γνωμῶν τοῦ Φαρμακίδου ἐπὶ διαφορῶν ζητημάτων.

Εἰς ἰδιαίτερον φάκελον εὐρέθησαν σημειώσεις ἀναφερόμεναι εἰς γραμματικά, ἐτυμολογικά καὶ φιλολογικά καθόλου ζητήματα, ὡς καὶ χειρόγραφον περιέχον πλουσιωτάτην συλλογὴν ἀρχαίων παροιμιῶν. Πάντα τούτα, ὡς καὶ ἔγγραφα καὶ ἔντυπα ἱστορικοῦ περιεχομένου παρέδωκα εἰς τὸν φίλον συνάδελφον κ. Σ. Κουγέαν, ὁ ὁποῖος ὡς μὴ ἐδήλωσεν, ἐν καιρῷ θὰ προβῆ εἰς σχετικὴν ἀνακοίνωσιν.

Ἐπίσης εἰς τὸ ἀρχεῖον τοῦτο εὐρέθησαν ἐπίσημα ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὸν δημόσιον βίον τοῦ Φαρμακίδου¹, ἐπιστολαὶ πρὸς αὐτόν, ὧν ἀξιολογώτεραι αἱ ὑπὸ τοῦ Μισαήλ Ἀποστολίδου τὸ 1850 γραφεῖσαι ἐκ Κωνσταντινουπόλεως καὶ δύο τοῦ Ἁδ. Κοραῆ, γραφεῖσαι ἐκ Παρισίων, τὴν 8 Δεκεμβρίου 1826 καὶ τὴν 20 Φεβρουαρίου 1827, καὶ πραγματευόμεναι διὰ τὴν προσφορὰν συγγραμμάτων του εἰς τὴν φιλανθρωπικὴν ἐταιρείαν, ἵνα διανεμηθῶν ταῦτα εἰς ἀπόρους σπουδαστάς, «καὶ ὄχι εἰς τοὺς δυναμένους ν' ἀγοράσωσι». Ὁ Φαρμακίδης ἦτο θαυμαστής τοῦ ὄντως σοφοῦ Κοραῆ, περὶ τοῦ ὁποίου λέγει ὅτι ἦτο «ὡς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τῷ ὄντι πεμφθεὶς τῆς παλιγγενεσίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἄγγελος, ἀθάνατος, ἰατρὸς τῶν σωματικῶν νόσων ἐπιτηδειότατος καὶ τῆς νοεῶς τοῦ ἔθνους του νόσου».

Ἐπίσης περιεσώθησαν διάφορα ἔγγραφα² καὶ ἔντυπα³, σχετικὰ πρὸς ζητήματα ἀπασχολήσαντα τὸν Φαρμακίδην.

Τοιοῦτο τὸ περιεχόμενον τοῦ εὐρεθέντος ἀρχείου τοῦ ἀειμνήστου Θεοκλήτου Φαρμακίδου, ἔξ οὗ καταφαίνεται ἔτι ἐναργέστερον ἢ ἀκαταπόνητος φιλεργία τοῦ ἀνδρός, ἡ βαθεῖα γνῶσις τῆς κλασσικῆς, βιβλικῆς, πατερικῆς καὶ νεωτέρας θεολογικῆς φιλολογίας, ἡ ἐνδελεχὴς παρακολούθησις τῆς συγχρόνου ἐπιστημονικῆς κινήσεως, ἡ ἀπεριόριστος ἀγάπη του πρὸς τὴν ἔρευναν, ἡ εἰλικρινεία του

¹) Διορισμοὶ καὶ παύσεις ἐν πανεπιστημίῳ καὶ συνόδῳ διορισμός του ὡς ἐφημεριδογράφου διοικήσεως (1824-6), ἐκλογή ὡς μέλους φιλομούσου ἐταιρείας (1825) καὶ φιλανθρωπικῆς ἐταιρείας (1826) καὶ διαφορῶν ἐπιτροπῶν, ὡς πληρεξουσίου διὰ τὴν δ' ἐθνικὴν συνέλευσιν (1829), ἐφόρου τῶν ἐν Αἰγίνῃ σχολείων (1832). Ἁριστεῖον Γ' Σεπτεμβρίου 1843. Περιεσώθη ἐπίσης φάκελλος περιέχων τὰ σχετικὰ πρὸς δίκην κατὰ Φαρμακίδου δι' ἐπιστολὴν του πρὸς Βενιζέλον Ρούφρον κατὰ τοῦ Κυβερνήτου.

²) Γερμανοὶ ἱεροκήρυκτος πρὸς ἱεράν σύνοδον, οἰκονομικοῦ Πατριάρχου πρὸς Κων. Τυπάλδον. «Προθύμου πατριώτου» πρὸς γ' ἐθνικὴν συνέλευσιν». Δύο ἔγγραφα Ἱεράς Συνόδου πρὸς ἐξοχώτατον. Ἐπιστολαὶ πρὸς δοῦκα τοῦ Ὁρλεᾶν καὶ ἀπαντήσεις ἔγγραφοι τῆς ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων φιλανθρωπικῆς ἐταιρείας βιογραφικαὶ σημειώσεις περὶ Φαρμακίδου κλπ.

³) Φύλλα ἐφημερίδων Αἰῶνος καὶ Ἀθηνᾶς. Ποίημα Ν. Σ. Παπανικολάου πρὸς ἰατρὸν Γ. Γλαράζην. Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Νεοφύτου Μεταξᾶ εὐχαὶ εἰς βασιλέα καὶ στρατόν. Προκήρυξις φιλομούσου ἐταιρείας (1824). Ἐγκύκλιος ἱεράς συνόδου 1849 κλπ.

καὶ ἡ δξύνουα, τὸ ζωηρόν καὶ φιλελεύθερον πνεῦμά του, τὸ μὴ γνωρίζον συμβιβασμοὺς καὶ ἐπιφυλάξεις, ἢ μέχρι τῶν ἄκρων διήκουσα παρηρησία του, ἢ ἀποβάσα ἐνίστε εἰς ζημίαν τῶν ὑπ' αὐτοῦ ὑποστηριζομένων ἀπόψεων.

Πάντα τὰ περιωθθέντα πολύτιμα χειρόγραφα τοῦ ἀειμνήστου Φαρμακίδου, χάρις εἰς τὴν εὐγενῆ προσφορὰν τῆς οἰκογενείας Μιχαὴλ Δ. Καλλιφρονᾶ, κατετέθησαν, τῇ 6ῃ Μαΐου 1944, εἰς τὸ τμήμα χειρογράφων τῆς ἐθνικῆς βιβλιοθήκης, ὅπου δύνανται νὰ εἶναι χρήσιμα εἰς τοὺς ἐρευνητὰς σχετικῶν θεμάτων.

Παρ' ὄλην τὴν ἀξίαν τῶν χειρογράφων τούτων, νομίζω ὅτι οὐδεὶς λόγος συντρέχει εἰς τὴν πλήρη διὰ τοῦ τύπου ἔκδοσιν αὐτῶν ἢ τινων ἐξ αὐτῶν, οὐ μόνον διότι τὰ πραγματευόμενα εἰς αὐτὰ θέματα στεροῦνται σήμερον, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥτιον, ἐπικαιρότητος, ἀλλὰ καὶ διότι κατ' ἀρχὴν εἶμαι ἐναντίον δημοσίευσως καταλοίπων, ἐφ' ὅσον ταῦτα δὲν εἶναι τελειωτικῶς κατεργασμένα πρὸς τύπωσιν καὶ δὲν ἔχει διατυπωθῆ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως τῶν ἢ ἐπιθυμία τῆς ἐκδόσεώς των. Τοιαύτη δημοσίευσίς μελετῶν, καὶ μάλιστα τόσα ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συγγραφέως των, ἐν ᾧ χρόνῳ μετὰ ξὺν γραφείου τοῦ συγγραφέως καὶ τυπογραφείου τὸ χειρόγραφον ὑφίσταται συνήθως ἰκανὰς μεταβολὰς καὶ διορθώσεις, ὡς ὀρθῶς λέγει ὁ ἀειμνήστος ἐν ἀποδημίᾳ συνάδελφος Κωστῆς Παλαμᾶς, συνεπάγεται πλειστάκις «κινδύνους ἀνυπολογίστους καὶ διὰ τὴν φιλολογικὴν ὑπόληψιν τοῦ συγγραφέως καὶ διὰ τὰ πνευματικὰ του τέκνα»¹. Ἄλλως ρητῶς ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης παρήγγειλεν εἰς τὸν κληρονόμον του Δημήτριον Μιχαὴλ Καλλιφρονᾶν νὰ καύσῃ τὰ χειρόγραφα του, μετὰ τὴν ἄγαν μετριόφρονα καὶ ἀστήρικτον ἄλλως δικαιολογίαν ὅτι ταῦτα «δὲν εἶναι ἄξια φωτός»².

Σημείωσις. Πρὸς γνῶσιν τῶν ἐνδιαφερομένων παρατίθεται κατάλογος τῶν παραδοθέντων εἰς τὴν ἐθνικὴν βιβλιοθήκην (τμήμα χειρογράφων) χειρογράφων Θ. Φαρμακίδου.

- 1) Διοίξεις τῆς ἐκκλησίας (Διάφοροι μελέται).
- 2) Περὶ ἐρεῦνης τῶν θείων Γραφῶν.
- 3) Ὅποιος ὁ Πέτρος μετὰ τὴν ἀνάληψιν τοῦ Χριστοῦ καὶ περὶ τῆς εἰς Ρώμην πορείας τοῦ Πέτρου.
- 4) Περὶ τοῦ δόγματος τῆς ἀσπίλου συλλήψεως.
- 5) Περὶ ὄρκου.
- 6) Ὑλὴ δογματικῆς (περὶ θεολογίας).
- 7) α'. Πάπας καὶ παπισμός, β'. Περὶ πρώτης ἀρχῆς καὶ ἀνξήσεως πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως.

¹) Ἐμπρὸς τῆς 31 Δεκεμβρίου 1922.

²) Ἀθηνᾶ τῆς 28 Ἀπριλίου 1860.

- 8) Κτιτορικὸν Μεγάλου Σπηλαίου (ἐκ μέρους τῆς ἱεραῆς συνόδου).
- 9) Ἐγκυκλοπαιδεία θεολογίας (πανεπιστημιακαὶ παραδόσεις 1844-45).
- 10) Περὶ τῶν Ο' καὶ τοῦ ἑβραϊκοῦ κειμένου (διάφοροι πραγματεῖαι).
- 11) α'. Περὶ παπικοῦ πρωτείου, β'. Περὶ Σίμωνος μάγου.
- 12) Σχέσις ἐκκλησίας καὶ πολιτείας ἐν Βυζαντίῳ.
- 13) Περὶ νεοελληνικῆς γλώσσης.
- 14) Περὶ μεταφράσεως τῶν ἁγίων γραφῶν (κατὰ Οἰκονόμου) μελέται καὶ σημειώσεις.
- 15) Ἀπαντήσεις εἰς τὰς κατὰ τοῦ «συνοδικοῦ τόμου» ἐπιθέσεις (ιδίως κατὰ Μαυροκορδάτου). Περὶ τοῦ τόμου «τέλειον» καὶ ἀπάντησις εἰς τὴν ἐν τῷ Αἰῶνι δημοσιευθεῖσαν πολεμικὴν κατὰ τοῦ συγγραμματος τοῦ Φαρμακίδου «Συνοδικὸς τόμος».
- 16) Πέτρος, πρωτεῖον (σημειώσεις).
- 17) Περὶ πάπα καὶ πρωτείου (σημειώσεις).
- 18) Ἱστορικαὶ σημειώσεις διάφοροι.
- 19) Σημειώσεις ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν (Πέτρος, Παῦλος, πατέρες, πάπας).
- 20) Σημειώσεις ἀναφερόμενοι εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν (Πέτρος, ἀπόστολοι πατέρες).
- 21) Σημειώσεις διάφοροι ἱστορικαὶ (Πέτρος, πάπαι κλπ.).
- 22) Περὶ παπικῆς ἐκκλησίας (σημειώσεις εἰς ἀναγνωσθέντα ὑπ' αὐτοῦ σχετικὰ ἔργα).
- 23) Σημειώσεις διάφοροι (περὶ ποικίλων θεμάτων ἰδία θεολογικῶν).
- 24) Σημειώσεις διάφοροι » » » » »
- 25) Ἀντιπαπικὰ (σημειώσεις).
- 26) Σημειώσεις ἀναφερόμεναι εἰς τοὺς κανόνας καὶ εἰς κανονικὰ ζητήματα.
- 27) Θ. Φαρμακίδου: Διάφοροι βιβλιογραφικαὶ σημειώσεις.
- 28) Ἐπίσημα ἔγγραφα σχετικὰ πρὸς δρᾶσιν Θ. Φαρμακίδου (πανεπιστημιακὴν κλπ.).
- 29) Σχετικὰ πρὸς δίκην δι' ἐπιστολὴν Φαρμακίδου πρὸς Βενιζέλον Ροῦφον κατὰ τοῦ Κυβερνήτου.
- 30) Θ. Φαρμακίδου: 1) Περὶ συγκροτήσεως τῆς ἱεραῆς συνόδου, 2) Περὶ τῶν πρακτέων διὰ τὴν βελτίωσιν τῆς ἐκκλησίας καὶ κλήρου, 3) Ὑπόμνημα πρὸς πατριάρχην διὰ τὰ οἰκονομικὰ πατριαρχείου.
- 31) Σημειώσεις σχετικαὶ μετ' διοίκησιν ἐκκλησίας.
- 32) Φαρμακίδου μικροπραγματεῖαι: Περὶ ἰδρύσεως ἐκκλησιῶν κλπ., Περὶ

ἔξορκισμοῦ, Ἡ κακία ἐλεγχομένη παρὰ τῆς θείας προνοίας, Περὶ βρυκολάκων. Ἐπίκρισις τοῦ εἰς β' κυδωνιακὸν λόγον τοῦ Οἰκονόμου, Προσλαλιά του ὡς ἐφόρου σχολείων Αἰγίνης. Ἡ μνήμη τῶν μαρτύρων πότε εἰσῆχθη; Τί ἐστὶ βαττολογεῖν, Περὶ τοῦ εὐχελαιῦ, Περὶ πένθους διὰ νεκρούς, Περὶ παιδείας κλήρου, Πίστις - ἔργα.

33) Σημειώσεις ἀναφερόμεναι εἰς κανόνας (ἀποστολικοὶ κανόνες καὶ διατάγαι συνόδων).

34) Φαρμακίδου: Κείμενον καὶ σημειώσεις ἀναφερόμεναι εἰς ἱστορίαν Ἰσραήλ, βίον Χριστοῦ καὶ Ἀποστόλων, διωγμούς. Ἐκ τοῦ Ἰωσήπου ἔκφρασις τοῦ ἱεροῦ, Περὶ Ζαχαρίου υἱοῦ Βαραχίου.

35) Ἐπιστολαί: Φαρμακίδου καὶ πρὸς Φαρμακίδην.

36) Ἐπίσημα ἔγγραφα σχετικὰ πρὸς Φαρμακίδην.

37) Φαρμακίδου: Σημειώσεις ἀξιοσημεῖωτοι καὶ περὶ νηστείας.

38) Θ. Φαρμακίδου: Σχέδιον πονήματος συγγραφομένου εἰ Θεὸς θέλοι (ἐν φύλλον).

39) Βιογραφία Φαρμακίδου.

40) Συλλογὴ ἀρχαίων παροιμιῶν.

41) Ἀντίκρουσις φυλλαδίου τοῦ ἱατροῦ Στ. Καραθεοδωρῆ κατὰ Φαρμακίδου.

Σημειώσεις: Αἱ δύο ἐπιστολαί τοῦ Ἀδ. Κοραῆ πρὸς Θ. Φαρμακίδην παρεδόθησαν εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (τιμῆμα χειρογράφων).

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΜΗ ΜΕΛΩΝ

ΔΙΑΙΤΗΤΙΚΗ. — Μελέτη τοῦ σιτηρεσίου ἐργατικῶν οἰκογενειῶν, οἰκογενειῶν ὑπαλλήλων καὶ μικροεπαγγελματιῶν τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν περίοδον Ἰανουαρίου - Ἀπριλίου 1943. — ὑπὸ Γεωργίου Λογαρᾶ.
Ἀνεκοινώθη ὑπὸ κ. Γ. Ἰωακείμογλου.

Ἡ παροῦσα μελέτη ἀποτελεῖ συνέχειαν ἡμετέρας ἀνακοινώσεως γενομένης ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1942. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ τονισθῇ ἰδιαιτέρως ποίαν μεγάλην σημασίαν ἔχει ἢ συνεχῆ παρακολούθησις τῆς καταστάσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ ἀπὸ ἀπόψεως θρέψεως. Τὰ ἐκ τῆς μελέτης ταύτης συμπεράσματα θὰ εἶναι πολύτιμα καὶ διὰ τὴν μεταβατικὴν περίοδον, ἣτις θὰ ἐπακολουθήσῃ ἀμέσως μετὰ τὴν κατάπαυσιν τῶν ἐχθροπραξιῶν.